

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 1, No.34, Spring 2021, pp. 59-76

Received:27/05/2020 Accepted:24/08/2020

Rhetorical Analysis of verse 17 of Surah Anfal Using the Intertextuality Approach: The Cases of *Sharh al-Ta'arof* and *Mersad al-'ibad*

Taqi Ezhiye *

*Corresponding author: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, University of Isfahan
t.ejeh@ltr.ui.ac.ir

Fateme Qaderi

Ph. D. Student Persian Language and Literature, Faculty of Literature, University of Isfahan
qaderi.fateme@gmail.com

Abstract

Mystical texts are formed based on religious and Qur'anic pretexts and extensive inter-textual connection with other mystical and literary texts; hence, mystical interpretations have been influenced in various aspects by the language of the *Qur'an* and religious influences. Such texts have been affected by the allegory and linguistic structure of the *Qur'an*. In addition, in many cases, their teachings have been expressed through interpreting and paraphrasing Qur'anic verses.

The allegoric Verse 17 of Surah Anfal has influenced the mystical works linguistically and semantically. Therefore, it is important to study the intertextual relations of mystics' allusions and interpretations about this verse from different aspects. In this article, intertextual relations of *Sharh al-Ta'arof* in Sufism and *Mersad-al-'ibad* in the interpretation and citation of this verse have been studied. In this study, the main focus was the rhetorical and stylistic differences and similarities of these two works in an explicit and implicit reference to the discussed verse.

The function and structure of imaginary forms and linguistic structures of texts naturally differ in different stylistic periods; nevertheless, the thematic unity and the use of common discourse and pretexts may provide patterns in which the commonalities of the two texts, while different from the stylistic periods, outweigh the differences. As in the present article, studies have addressed the commonalities and differences between stylistic differences and intertextual similarities in those texts.

For the intertextual analysis of these texts, a context was required that would make this study methodical

and there would be a model for this study, as well as showing the different rhetorical and stylistic aspects of the relationship between the two works. For this reason, the theoretical framework of Genette was

chosen. His theoretical classification was similar in many ways to the text influencing patterns in Muslim rhetoricians' view. There is also the possibility of proposing rhetorical and stylistic discussions in intertextual comparison while in the discussed subject of this article, the direct and indirect presence of the Quranic text was important. So was it for Genette, and he in his intertextual discussions pays attention to the direct and indirect influences between texts.

Genette's intertextuality includes three types: explicit-intentional, hidden-intentional, and implicit. The present study has been done on the same basis. In explicit intertextuality, which in traditional rhetoric is called quotation, the author embeds all or part of an earlier text in his work. In hidden-intentional intertextuality, the author deliberately hides his pretext such as different types of plagiarism, but in mystical texts, the motive for using Quranic themes and not mentioning the source is not plagiarism; rather, it is due to being influenced by Sufi language and thought of the *Quran* and Quranic prefaces. In implicit intertextuality, the author uses signs that indicate their source. So, those who are familiar with the author's pretexts, with the pieces of evidence that he has placed in the text, can find the reference.

In this research, based on the mentioned framework and descriptive-analytical method, the texts have been reviewed. The results show that the intertextual relationship between *Sharh al-Ta'arof* and *Mersad al-'ibad* in quoting and interpreting verse 17 of Surah Anfal includes all three types; explicit, non-explicit, and implicit. Also, the intertextual connection of the Qur'an with the two texts of *Sharh al-Ta'arof* and *Mersad al-'ibad* in the verse in question is not limited to content issues or quoting the verse and translating it; Rather, both texts have benefited from Qur'an's linguistic structure in terms of the choice of words and their repetition as well as deprivative and nesseciative constructions.

Literally, the most important form of verse usage is implicit intertextuality because, in this connection, there are different forms of allusion, allegory, and illustration. Linguistically, although these two works are of two different style periods, both have a simple language to express the meanings of verse 17 of Surah Anfal. This feature has made their linguistic construction closer to that of the verse. Nevertheless, *Mersad al-'ibad* has more musical and literary prominence. In fact, the conscious use of the words in *Mersad al-Ibad* is more obvious than its poetic and literary aspects as there are more cases of repetition and pun. He has also used allegory and metaphor besides other literary arts that have made the text more conceptual and artistic than *Sharh al-Ta'arof*, which has allegorical construction.

Keywords: Stylistics, intertextuality, verse 17th of Surah Anfal, rhetoric, Sharh al-Ta'arof, Mersad al-'ibad

References

- Ahmadi, B. (2007/1991). *Text Structure and Interpretation*, 3rd ed. Tehran: Markaz Press.
- Allen, G. (2001). *Intertextuality*, Payam Yazdanjou (Trans.), 2nd ed. Tehran: Markaz Press.
- Bahar, M. T. (1998). *Stylistics*, Vol 1. Tehran: Amirkabir.Chandler, D. (2007). *Fundamentals of Semiotics*, Mehdi Parsa (Trans.). Tehran: Surah Mehr.
- Ezhie, T. & AghaKhani, N. (2018). Comparative study of the text of *Mesbah al-Hedayat* al-Kashani with Nahj al-Balaghah. based on the theory of intertextuality of genet, *Quarterly Journal of Persian Literature Research*, 54 (40), 133-142.
- Fouladi, A. (2010). *The Language of Mysticism*. Tehran: Sokhan (in collaboration with Faragoft press) (Qom).
- Genette, G. (1997). *Palimpsests: Literature in Second Degree*, Channa Newman & Claude Doubinsky (Trans.). University of Nebraska Press. Lincoln.
- Ghanbari Abdolmaleki, R. (2012). The concept of intertextuality in Persian rhetoric sources: A comparative study, *Literary Criticism and Stylistics Research*, 3 (9), 161-180.
- Halabi, A. (1994). *The Impact of Quran and Hadith on Persian Literature*, 3rd ed. Payam Nour University Press.
- Kamyab, M. & Mohammadi, S. (2017). A comparative study of Genet intertextual types with the theory of Islamic rhetoric in Nafsat al-Masdour Zeidari Nasavi, *Quarterly Journal of Literary Thoughts*, (31), 217-242.
- Khodabakhshi, E., Mahmoudi, M. & Davari, P. (2019). Quranic intertextuality in *Tarabalmajales* based on Gerard Genette's theory, *Literary-Quranic Research*, 7 (26), 119-138.
- Mokhtari, M., Mobasheri, M. & Sarami, Q. A. (2014). The intertextual relationship between Savaneh al-Oshagh and Abhar al-Asheghin, *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 10 (36), 285-316.
- Muharrami, R. & Karimi Yunjali, S. (2018). Intertextual study of world image in Khaghani s poems and Nahj al-Balagheh, *Nahj al-Balagheh Research*, 17 (59), 43-64.
- Mustamli Bukhari, I. (1984). *Sharh al-Ta'arof le Mazhab al-Tasavvof*, Mohammad Roshan (emend.). Tehran: Asatir.
- Nafisi, S. & Afsardeir, H. (2018). The interpretive function of the intertextuality of Nahj al-Balaghah with the Quran based on the theory of Genette, *Journal of Nahj al-Balaghah*, 6 (23), 93-112.
- Namvar Motlagh, B. (2007). Transcripts: A study of the relationships of a text with other texts. *Journal of Humanities*, (56), 83-98.
- Namvar Motlagh, B. (2011). *Introduction to Intertextuality*. Tehran: Sokhan press.
- Noya, P. (1994). *Quranic Interpretation and Mystical Language*, Ismail Saadat (Trans.). 1st ed. Tehran: University Press Center.

- Pournamdarian, T. & Rastad, E. (2013). Study and analysis of the use of verses and hadiths in Sharh-e Shathiat of Roozbahan Baqli, *Quarterly Journal of Literary Text Research*, (58), 7-28.
- Rastgou, M. (2001). *Manifestation of Quran and Hadith in Persian Poetry*, 2nd ed. Tehran: Samat press.
- Razi, N. (2010). *Mersad al-Ebad*. Mohammad amin Riyahi (ed.). Tehran: Elmi Farhangi.
- Sabbaghi, A. (2012). A comparative study of Genette intertextuality and parts of the theory of Islamic rhetoric, *Literary Research*, (38), 59-72.
- Salamat Babil, L. (2018). The intertextuality of verses and hadiths in the sonnets of shams, *Religious Research*, (36), 33-61.
- Shafi'i Kadkani, M. (2013). *The Language of Poetry in Sufi Prose*. Tehran: Sokhan press.
- Shamisa, S. (2008). *Prose Stylistics*. 12th ed. Tehran: Mitra press.
- Yalmeha, A. & Rajabi, M. (2017). Manifestation of divine verses in Sanayi poems based on Gerard Genette intertextuality, *Literary-Quranic Research*, 5 (2), 37-57

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۴) بهار ۱۴۰۰، ص ۵۹-۷۶

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۳/۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۳

کارکرد بلاغی و ساختاری آیه ۱۷ سوره انفال در شرح التعرف و مرصادالعباد با رویکرد بینامتنیت

تقی اجیه*، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

t.ejeh@ltr.ui.ac.ir

فاطمه قادری، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

qaderi.fateme@gmail.com

چکیده

برخی شگردهای بلاغی در متون، به ویژگی‌های سبکی تبدیل شده‌اند. یکی از راه‌های بررسی این ویژگی‌های سبکی در متون مختلف تحلیل بینامتنی است. این موضوع در متون عرفانی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا این متون زبانی تمثیلی و تأویلی دارند و با متون دینی و قرآنی در پیوندهای آشکار و پنهان هستند. این پژوهش در پی بررسی بینامتنی کارکرد بلاغی آیه ۱۷ سوره انفال در شرح التعرف و مرصادالعباد است؛ به گونه‌ای که شگردهای سبکی - هنری که نتیجه کارکرد بلاغی و اندیشگانی این آیه است - بررسی شده است. همچنین به دنبال آن بوده است که کارکرد و ساختار صور خیال در دو دوره سبکی متفاوت در متون عرفانی تا چه میزان مشابهت دارند و نوع خوانش عارفانه از این آیه، چگونه سبب شگردهای سبکی مشترک، در بیان آموزه‌های معرفتی آنان شده است. با تحلیل بُعد ساختاری و عناصر بینامتنی، سعی شد براساس نظریه ژنت، میزان استفاده این دو متن از یکدیگر و تطبیق آنها با بلاغت فارسی نشان داده شود. بر همین اساس درباره آیه مدنظر در دو متن اشاره شده، همه گونه‌های بینامتنی آشکار و ضمنی به صورت تضمین و تلمیح و تمثیل به کار رفته است.

کلیدواژه‌ها: سبک‌شناسی، بینامتنیت، آیه ۱۷ سوره انفال، بلاغت، شرح‌التعرف، مرصادالعباد.

۱. مقدمه

باتوجه به کارکرد زبان در ساختار متن، در بررسی متون کهن می‌توان ساختارهای زبانی، ادبی یا بلاغی و درون‌مایه و محتوا را جستجو کرد. هرکدام از این بررسی‌ها با رویکرد درون‌متنی یا بینامتنی ممکن است. از جمله زمینه‌های مناسب برای مقایسه‌های بینامتنی، مقایسه سبکی دو متن با موضوعات مشترک است. آثار عرفانی دارای زبان و سبک خاص خود هستند که سبب تفاوت این متون با دیگر آثار منثور فارسی شده است. نگاه هنرمندانه عرفا به هستی سبب شده که آنان با به کار بردن آرایه‌های بدیعی و بیانی و بلاغت از متون خود آشنایی‌زدایی کنند و به این ترتیب زیباترین نمونه‌های شعر و نثر فارسی را تألیف کنند. ویژگی‌های زبانی این متون، سبب برجستگی و ادبیّت این آثار شده است. همین برجستگی‌های زبانی و

* مسؤول مکاتبات

عادت‌گریزی‌ها سبب شکل‌گیری گونه خاصی از زبان شده است؛ به گونه‌ای که متون عرفانی حتی در رویکرد تعلیمی خود نیز با زبانی سرشار از عناصر آشنایی‌زدا همراه است. این عناصر ساختار ویژه این متون را پدید آورده است که با متون دیگر عرفانی از جنبه‌های بسیاری مشابهت دارد. ساختارگرایان نثر را دارای طبیعتی بینامتنی می‌دانند. «نثر طبیعتی بینامتنی دارد و حال آنکه شعر چنین نیست. از نظر باختین، پیچیدگی شعری در میانه سخن و جهان موجود واقع می‌شود، ولی پیچیدگی نثر بین سخن و اداکندگان آن قرار می‌گیرد» (علوی‌مقدم، ۱۳۷۷: ۱۲۹). از آنجاکه نثرهای عرفانی بخش مهمی از ادبیات ما را تشکیل می‌دهند، تغییر نگاه در شیوه مطالعه این آثار و ماهیت بینامتنی آنها، به‌منظور دقت بیشتر بررسی‌ها و نتایج ضروری است. یکی از جنبه‌هایی که موجب زیبایی این آثار می‌شود، کاربرد هنری آیات قرآنی است. شاعر یا نویسنده عارف با آشنایی‌زدایی در زبان، آیه را به گونه‌ای بلیغ و هنرمندانه به کار می‌گیرد. در این روش از آیات فقط برای استشهاد استفاده نمی‌شود؛ بلکه به دلیل نوع کاربرد آیات در متن به لحاظ ارتباط معنایی، بینامتنی و بلاغی، سبب می‌شود هنرمندانه و خاص به نظر آید.

آیه ۱۷ سوره انفال از آیاتی است که عرفا نگاه خاصی بدان دارند و به شیوه‌های مختلف از آن برای بیان مسائل کلامی مانند «توحید افعالی»، «جبر و اختیار» و «قضا و قدر» استفاده کرده‌اند و هرکدام به شیوه خود در تبیین این مباحث از آن سود جستند. متون عرفانی پس از ذکر این آیه، بلافاصله مباحثی درباره قدرت لایزال خداوند و اراده یگانه او و جبر و اختیار بیان شده است یا برای تبیین همین مباحث از این آیه سود جستند؛ از این رو براساس خوانش بینامتنی و با دقت در زنجیره بینامتنیت در متون عرفانی می‌توان با کشف روابط بینامتنی این آیه، به ویژگی‌های اختصاصی هر یک از این آثار پی برد.

در این مقاله با بررسی تجلی آیه ۱۷ سوره انفال در این دو اثر عرفانی مربوط به قرن پنجم و هفتم، نحوه کاربرد آن براساس نظریه بینامتنیت ژنت نقد و تحلیل شده است. این رویکرد در محور بینامتنیت خود، سه نوع پیوند «آشکارا-تعمدی»، «پنهانی-تعمدی» و «ضمنی» را مطرح می‌کند که در حوزه مطالعات ادبی نیز در زمینه اثرپذیری متون از یکدیگر مانند تضمین، حل، اقتباس، ترجمه و درج مطرح می‌شود. برپایه ساختارهای سه‌گانه سبک‌شناسی (زبانی، بلاغی و محتوا) متون مختلف با توجه به تشابهات و تفاوت‌های آنها طبقه‌بندی می‌شود. براساس این طبقه‌بندی‌ها، کتاب‌های شرح التعریف لمذهب التصوف و مرصاد العباد در دو سبک متفاوت زبانی و ادبی قرار می‌گیرند. برپایه همین ساختارها، پس از استخراج ویژگی‌های بینامتنی و سبکی آثار منتخب پژوهش، به دنبال آنیم که از نظر سبکی و بلاغی شباهت و تفاوت‌های این دو اثر را در تأویل و استناد به آیه ۱۷ سوره انفال بررسی کنیم. بررسی سبکی و بینامتنی کارکرد این آیه در متون معرفی‌شده، نوع برداشت و گفتمان دو مؤلف، از دو دوره زمانی متفاوت را نشان می‌دهد. این پژوهش زمینه‌ای را فراهم می‌کند که تحلیل بلاغی و سبک‌شناختی، قابلیت عملکرد خود را در حوزه متون عرفانی در پیوند با قرآن کریم ارزیابی کند.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در دو موضوع تأثیر قرآن بر زبان و اندیشه صوفیه و بینامتنیت ژنت، کتاب‌هایی به رشته تألیف درآمده‌اند که از مهم‌ترین آنان در موضوع نخست کتاب تفسیر عرفانی و زبان قرآنی نوشته پل نويا (۱۳۷۳) است. نويا برای آنکه نشان دهد زبان عرفانی چگونه از تفسیرهای قرآن پدید آمده است، تحوّل تفسیرهای قرآنی را از کاربرد عناصر خیال تا نمادگرایی ویژه صوفیان بررسی می‌کند. تأثیرپذیری مدنظر نويا در دایره اصطلاحات و واژگان قرآن و تصوف است. در موضوع دوم یعنی بینامتنیت ژنت که چهارچوب نظری کتاب حاضر را تشکیل می‌دهد، کتاب بینامتنیت نوشته گراهام آلن (۱۳۸۰) و نیز مقاله «ترامتنیت: مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها» نوشته بهمن نامورمطلق (۱۳۸۶)، به تشریح مبانی بینامتنیت ژنت پرداخته و آن را به‌طور کامل تبیین کرده‌اند. همچنین مقالاتی به موضوع بینامتنیت ژنت در بلاغت سنتی و متون دینی ادب فارسی پرداخته‌اند که به موضوع مقاله ما نزدیک است؛ از جمله: مقالات «مفهوم بینامتنیت در منابع بلاغت فارسی، مطالعه تطبیقی» (قنبری‌عبدالملکی، ۱۳۹۱) و «بررسی تطبیقی محورهای سه‌گانه بینامتنیت ژنت و بخش‌هایی از نظریه بلاغت اسلامی»

(صباغی، ۱۳۹۱)، مباحثی را که علمای بلاغت درباره اصطلاحاتی نظیر اقتباس، تلمیح، تقلید و حسن اتباع مطرح کرده‌اند، با پاره‌ای از اجزای مباحث گفت‌وگویی متن‌ها یا بینامتنیت تطبیق داده‌اند. همچنین به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های مباحث بینامتنیت و با بحث سقرات ادبی در کتب بلاغی پرداخته‌اند. ما در بررسی دیدگاه‌های بلاغیون قدیم (همچون اقسام تضمین) از این منابع استفاده کرده‌ایم.

همچنین برخی با همین شیوه به بررسی بینامتنی متون پرداخته‌اند. از جمله سلامت‌باویل (۱۳۹۷) در مقاله «بینامتنیت آیات و احادیث در غزلیات شمس»، مباحث بلاغت سنتی درباره چهار زیرگونه نقل قول، ارجاع، سرقت و تلمیح را با مباحث بینامتنیت ژنت تطبیق داده و به این نتیجه رسیده است که زیرگونه نقل قول و تلمیح، بیشترین بسامد را در غزلیات شمس دارد. در زمینه بررسی بینامتنی متون دینی و عرفانی در چهارچوب بینامتنیت ژنت، مقالاتی دیگری نوشته شده است که مهم‌ترین آنان عبارت‌اند از: مقاله «تجلی آیات الهی در اشعار سنایی براساس بینامتنیت ژنت» (یلمه‌ها و رجبی، ۱۳۹۶)؛ نویسندگان این مقاله بینامتنیت را در آثار سنایی به سه بخش واژگانی، معنایی و شخصیتی تقسیم کرده‌اند. بنابر پژوهش آنان در اشعار سنایی غالب واژگان قرآنی جزو بینامتنیت صریح است؛ ولی عبارت‌های معنایی و اعلام قرآنی به دلیل داشتن صبغه عرفانی جزء بینامتنیت ضمنی به شمار می‌روند.

مقاله «بینامتنیت قرآنی در طرب المجالس براساس نظریه ژنت» (خدابخشی و همکاران، ۱۳۹۸). این مقاله به شیوه‌های بهره‌گیری متن طرب المجالس از متن قرآنی توجه دارد و بر دو شیوه بینامتنیت صریح و ضمنی ژنت تمرکز کرده است. براساس یافته‌های این پژوهش، بیشترین بهره‌نویسنده کتاب از نوع بینامتنیت صریح است که به صورت اقتباس از آیات قرآن آمده است.

مقاله «کارکرد تفسیری بینامتنیت نهج البلاغه با قرآن براساس نظریه ژنت» (نقیسی و افسردیر، ۱۳۹۷). در این مقاله مواردی بررسی شده که امام علی (ع) به بیان معانی واژگان قرآن پرداخته است. به نظر نویسندگان این مقاله، با بررسی بینامتنی نهج البلاغه و قرآن می‌توان به مصادیق آیات قرآنی پی برد و معنای گزاره‌های قرآنی را فهمید. مقاله «بررسی تطبیقی متن مصباح الهدایه کاشانی با نهج البلاغه، برپایه نظریه بینامتنیت ژنت» (اجیه و آقاخانی، ۱۳۹۷). براساس دیدگاه نویسندگان مقاله، کاشانی در هر سه سطح بینامتنیت آشکارا-تعمدی، پنهانی-تعمدی، و ضمنی از نهج البلاغه تأثیر پذیرفته است. مقاله «بررسی بینامتنی سیمای دنیا در اشعار خاقانی و نهج البلاغه» (محرمی و کریمی یونجالی، ۱۳۹۷). این مقاله نیز از روش ژنت برای بررسی روابط بینامتنی متون مدنظر خود استفاده می‌کند. تمرکز اصلی نویسنده بر بهره‌گیری خاقانی از مضامین و تعبیرات نهج البلاغه در ذمّ دنیاست و بر تشابهات لفظی و فکری دو اثر توجه دارد.

باوجود بررسی‌های بینامتنی در متون دینی، در هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها به ارتباط بینامتنی آیه ۱۷ سوره انفال با متون عرفانی نپرداخته‌اند؛ درحالی‌که بررسی روش‌های استناد و تفسیر آیه مذکور و روابط بینامتنی آن با متون عرفانی، در شناخت زبان و اندیشه و شیوه‌های بلاغی این متون اهمیت دارد.

۲. مباحث نظری

در مقایسه میان متون مختلف و بررسی تأثیرپذیری و نقاط اشتراک و اختلاف هر متن با متن دیگر، می‌توان به جنبه‌های مختلف زبانی، ادبی و فکری آنها توجه کرد. به‌طورکلی خصایص ویژه زبانی، ادبی و فکری هر متن را در دانش سبک‌شناسی متون بررسی می‌کنند. «سبک به یک اثر ادبی وجه خاص خود را از لحاظ صورت و معنی القا می‌کند» (بهار، ۱۳۸۶: ج ۱: ۱۶)؛ ولی این وجه خاص درعین حال که ویژگی‌ای متمایز است، به صورت عناصر منفرد زیرمجموعه اقسام دیگر قرار می‌گیرد و قابل مقایسه با ویژگی‌های مشابه سبکی دیگر است. از همین رو سبک‌های دوره و ژانرهای مختلف پدید آمده است.

از سوی دیگر در موضوعات مشخص، تمایزهای سبکی سبب پدید آمدن سبک شخصی نویسنده و شاعر و ویژگی‌های ممتاز زبان و اندیشه او می‌شود. یکی از راه‌های شناسایی ویژگی‌های مشترک و ممیز سبکی متون مختلف، مقایسه متون با هم و بررسی تأثیر و تأثرات زبانی و ادبی و محتوایی متون بر یکدیگر است. موضوعی که نظریه بینامتنیت بر آن تمرکز دارد. نظریه بینامتنیت به ارتباط متون با یکدیگر و تأثیر و تأثرشان برهم توجه می‌کند. درحقیقت، بینامتنیت کاربرد آگاهانه تمام یا بخشی از یک متن پیشین در متن حاضر است (احمدی، ۱۳۸۸: ۳۲۰). این اصطلاح را نخستین بار ژولیا کریستوا مطرح کرد و سپس کسانی چون رولان بارت و ژرار ژنت، به اصلاح و گسترش این نظریه پرداختند (ر.ک. آلن، ۱۳۸۰: ۱۲۹). بینامتنیت به توضیح این مطلب می‌پردازد که «هیچ گفته‌ای نیست مگر اینکه از گفته دیگر برگرفته باشد و هیچ قولی نیست مگر اینکه خود نقل قول دیگری باشد» (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۱۱۷) درحقیقت معنای هر متن به رمزگانی استوار است که پیش‌تر شناخته‌ایم و تنها به این دلیل معنا دارد که ما پیش‌تر متونی را خوانده‌ایم. «با تأکید بر این دانش پیشینی ناگزیریم که متون پیشین را چونان سازندگان رمزگان گوناگون بدانیم که افق دلالت را ممکن می‌کنند» (احمدی، ۱۳۸۶: ۳۲۷).

در بررسی‌های بینامتنی، متن یا متعلق به یک حوزه فرهنگی مشترک است که در این صورت پیوند درون فرهنگی دارد؛ مانند پیوند آثار عرفانی با یکدیگر یا از حیطه‌های فرهنگی متفاوت برخاسته است و پیوند بینامتنی آنها بینا فرهنگی است. همچنین از نظر نظام زبانی و نشانه‌ای پیوند میان متون درون یک نظام نشانه‌ای مشترک را «بینامتنی درون نشانه‌ای» می‌خوانند؛ مانند پیوند شعر سبک خراسانی و عراقی با شعر دوره بازگشت ادبی و پیوند میان متون در دو نظام نشانه‌ای متفاوت را «بینامتنی بینا نشانه‌ای» می‌نامند؛ مانند فیلم‌هایی که آنها را بر اساس متون دینی می‌سازند (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۱۱۷-۱۱۸).

بنابراین متن «یک فضای چندبعدی است که در آن تنوعی از نوشته‌هایی که هیچ‌کدام منشأ نیستند، با هم مخلوط می‌شوند. متن بافته‌ای از نقل قول‌هاست» (چندلر، ۱۳۸۶: ۲۸۰). هر متن از آغاز آفرینش خود مدیون متن‌های دیگر است. بنابراین مکالمه باوری باختین «هر سخن با سخن‌های پیشین که موضوع مشترک داشته باشد و با سخن‌های آینده که به یک معنا پیشگویی و واکنش به آنهاست، گفت‌وگو می‌کند» (احمدی، ۱۳۷۰: ۹۳).

یکی از نظریه‌های مهم در حوزه تحلیل بینامتنی متون، «ترامتنیت»^۱ ژنت است. آنچه وی در نظریه خود مطرح می‌کند، فراتر از بینامتنیت است. او بر این باور بود که در قالب ترامتنیت می‌توان کلیه روابط میان متن و غیر خودش را بررسی کرد. وی در نظریه خود، محور بینامتنیت را حضور هم‌زمان دو یا چند متن و نیز حضور بالفعل یک متن در متن دیگر می‌داند و به روابط تأثیر و تأثر متن‌ها می‌پردازد (احمدی، ۱۳۸۶: ۳۲۰). آنچه که ژنت از آن سخن می‌گوید «اصطلاحی است که می‌توان آن را بینامتنیت از دیدگاه بوطبقای ساختاری خواند» (آلن، ۱۳۸۰: ۱۴۳). او مناسبات میان متون را فرامتنیت می‌نامد و آن را به پنج دسته تقسیم می‌کند: ۱. بینامتنیت،^۲ ۲. ورامتنیت،^۳ ۳. سرمتنیت،^۴ ۴. پیرامتن،^۵ ۵. زیرمتنیت؛ دسته نخست همان بینامتنیت است و شامل «حضور هم‌زمان دو یا چند متن و حضور بالفعل یک متن در متن دیگر می‌شود» (همان: ۱۴۸)؛ گونه دیگر فرامتنیت، ورامتنیت است که ژنت آن را این‌گونه توضیح می‌دهد: «هنگامی که یک متن در رابطه تفسیری با متن دیگر قرار می‌گیرد، ورامتنیت یک متن مفروض را با متن دیگر متحد می‌کند، به گونه‌ای که این متن مفروض بدون اجباری به نقل کردن و در واقع حتی گاهی بدون نام بردن از آن متن دیگر سخن می‌گوید» (همان: ۱۴۹)؛ دسته سوم سرمتنیت است: سرمتنیت به طور مشخص به ارتباط متون و گونه‌شناسی می‌پردازد. «ژنت روابط طولی میان یک اثر و گونه‌ای را که به آن تعلق دارد، سرمتنیت می‌نامد» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۹۳). بررسی این نوع ارتباط بینامتنی می‌تواند در شناخت تطوّر گونه‌های متنی بسیار سودمند باشد.

1. Transtextual.
2. Intertextuality.
3. Metatextuality.
4. Architextuality.
5. Hypertextuality.

چهارمین تقسیم بندی ژنت پیرامتن نام دارد: «پیرامتن نشان‌دهنده آن عناصری است که در آستانه متن قرار دارد و دریافت یک متن از سوی خوانندگان را جهت دهی و کنترل می‌کند. این آستانه شامل یک درون‌متن است که عناصری چون عناوین، عناوین فصل‌ها، مقدمه‌ها و پی‌نوشت‌ها را دربر می‌گیرد و نیز شامل یک برون‌متن است که عناصر بیرون از متن مورد نظر را دربر می‌گیرد. پیرامتن حاصل درون‌متن و برون‌متن است.» (کامیاب، محمدی، ۱۳۹۶: ۲۲۷)

پنجمین دسته بندی ژنت، زیرمتنیت است. به نظر وی زیرمتنیت هرگونه ارتباطی است که متن ب (زبرمتن) را با متن پیشین (الف) متحد می‌کند. «آنچه ژنت با عنوان زیرمتن از آن یاد می‌کند، همان چیزی است که اکثر منتقدان، آن را بینامتن می‌نامند؛ یعنی متنی که مشخصاً می‌تواند از جمله سرچشمه‌های دلالت برای یک متن باشد» (آلن، ۱۳۸۰: ۱۵۴).

در میان این پنج دسته تمرکز مقاله حاضر بر دسته اول یعنی «بینامتنیت» است؛ زیرا بررسی روابط متنی در این دسته، به روشنی تأثیرپذیری معنایی و لفظی متون از آیه مورد بحث را نشان می‌دهد. در پایان باید گفت اگرچه دستگاه نظری بینامتنیت، نظریه‌ای جدید به حساب می‌آید، برخی از مباحث آن با اندکی تفاوت در میان علمای بلاغت سنتی ما نیز مطرح بوده است و ذیل مباحثی مانند ترجمه، اقتباس، تضمین، تلمیح و تقلید به آن پرداخته‌اند.^۱ ما نیز در جای خود به اشتراکات مباحث سنتی و مباحث جدید در موضوع مقاله حاضر اشاره خواهیم کرد.

۳. بررسی بینامتنی شرح التعرف و مرصاد العباد

شرح التعرف کهن‌ترین متن صوفیانه به زبان فارسی است که پیش از دیگر آثار نامبردار تصوف، یعنی کشف المحجوب هجویری و طبقات الصوفیه خواجه عبدالله انصاری نگاشته شده است. شرح التعرف در زمره کتب عرفانی دوره سامانی و در دسته نثر مرسل قرار دارد (شمیسا، ۱۳۸۷: ۳۹). همین‌طور مرصاد العباد نوشته نجم‌الدین رازی که نثری زیبا و روان دارد. این اثر یکی از آثار باشکوه نثر فارسی در قرن هفتم است. دوره‌ای که ادب فارسی از جهت تأثیرپذیری از قرآن و حدیث و ادب عربی در اوج است. شیوه سخن نجم‌الدین رازی شیوه وعاظ و مجلس‌گویان قرن ششم و هفتم است. این شیوه با چاشنی تصوف درآمیخته و از آثار عارفان معروف آن عصر مایه گرفته است. با وجود تفاوت دوره‌های هردو اثر به لحاظ سبکی، تحلیل بینامتنیتی نشان می‌دهد این متون تا چه میزان متأثر از یکدیگرند. گفتنی است تحلیل‌هایی از این دست می‌تواند مشترکات سبکی، زبانی، اندیشگانی و نوع تأثیرپذیری از یکدیگر را با وجود فاصله زمانی بسیار، نشان دهد.

آیه مورد بررسی ما در این دو متن عرفانی آیه ۱۷ سوره انفال است. متن آیه:

(فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَ مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَ لِيُنذِرَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ)؛

پس (بدانید که) شما آنان را نکشتید؛ بلکه خدا آنان را کشت، و آنگاه که تو (به‌سوی آنان تیر و سنگریزه) افکندی، تو نیفکندی؛ بلکه خدا افکند (تا دشمن را مغلوب کند!) و برای آنکه مؤمنان را نیک آزمایش کند (یا نعمت نیکوی پیروزی دهد) که همانا خدا شنونده و داناست.

در ادامه با بررسی انواع بینامتنیت و تطبیق آن با بخش‌هایی از متون مورد مطالعه که متأثر از آیه ۱۷ سوره انفال است، به شباهت‌های سبکی ناشی از بینامتنیت و کارکرد بلاغی آیه در متون می‌پردازیم.

۳-۱. بینامتنیت آشکار - تعمدی

در این‌گونه از پیوند بینامتنی، نویسنده تمام یا قسمتی از متن نویسنده گذشته یا معاصر را در متن خود می‌گنجاند و آن را گاهی با ارجاع و گیومه و گاهی بدون ارجاع از قسمت‌های دیگر متمایز می‌کند. «در بلاغت اسلامی این نوع بینامتنیت را با

۱. در دو مقاله به بررسی تطبیقی بینامتنیت و نظریه بلاغت اسلامی به تفصیل پرداخته شده است که برای پرهیز از اطاله کلام معرفی نشدند. رجوع کنید به این مقالات: «بررسی تطبیقی محورهای سه‌گانه بینامتنیت ژنت و بخش‌هایی از نظریه بلاغت اسلامی»، نوشته علی صباغی و «مفهوم بینامتنیت در منابع بلاغت فارسی (مطالعه تطبیقی)» تألیف رضا قنبری عبدالملکی.

عنوان تضمین و گونه‌های فرعی آن تعریف کرده‌اند. تضمین بر اساس اندازه برگرفتن هنرمند متأخر از متن پیشین، بر دو نوع رفو (ابداع) و استعانت است. همچنین به نام‌نشان منبع پیشین هم دقت نشان داده‌اند و براساس یادکرد آن نام‌نشان تضمین را به دو نوع مصرح و مبهم دانسته‌اند (صباغی، ۱۳۹۱: ۶۳). این تقسیم‌بندی بلاغیون نشانه توجه دقیق آنها به نقد ادبی و شیوه‌های اثرپذیری متون از یکدیگر است. نکته مهم در درک و تشخیص پیوندهای بینامتنی این است که مخاطب دریابد پشتوانه فرهنگی هنرمند و دانش و توانایی وی در بهره‌گیری از سرچشمه‌های گوناگون فرهنگی چیست و این سرچشمه‌ها کدامند. در متون عرفانی این سرچشمه‌ها آیات قرآن، احادیث و روایات و سخنان مشایخ بزرگ تصوف است. در زیر به بررسی نمونه‌ای از بینامتنی آشکار می‌پردازیم:

«و شاید که مر این را معنی دیگر باشد و آن، آن است که داند که افعال بندگان موجب نیست. چون دانست که ثواب به فضل قایم؛ نه به عمل و عقاب به عدل قایم؛ نه به عمل، عمل بیاورد تا بندگی دوست کرد و آنگه از عمل تبرا کرد تا اعتماد بر خدای کرد نه بر بندگی و اصل این همه که یاد کردیم کتاب خدای است، گفت: (و ما رمیت اذ رمیت ولكن الله رمی)؛ نینداختی آنکه بینداختی. به «اذ رمیت» اثبات کرد و به «ما رمیت» نفی کرد. از همان مشیت بودی که منفی بود تضاد بودی و اندر کلام خدای تعالی تضاد محال است. پس به «اذ رمیت» فعل ثابت کردش و به «ما رمیت» از دیدن فعلش بسند. اصل مذهب عرفان این است» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۴۴۴).

در اینجا برای پروردن مبحث کلامی توحید افعالی به این آیه استناد شده است؛ زیرا درصد بیان آن است که رامی حقیقی تو نبودی آنگاه که فعل «رمی» را انجام دادی؛ بلکه خداوند بود و تو نباید خود را فاعل حقیقی فعل ببینی. به لحاظ زبانی متن مورد بررسی دارای خصوصیات سبکی نثر دوره اول و مرسل است. کوتاهی جملات، تکرار فعل، حذف به قرینه، استفاده از ساخت‌های کهن در جمله مانند: «مر این را معنی دیگر باشد»، همگی از ویژگی‌های زبانی این دوره است. اثرپذیری از آیه در ابتدا به صورت وام‌گیری است. «در این شیوه اثرپذیری، نویسنده در به‌کارگیری پاره‌ای از واژه‌ها و ترکیب‌ها، وامدار قرآن است؛ یعنی واژه‌ها و ترکیب‌هایی را در نوشته خویش می‌آورد که ریشه قرآنی دارند و مستقیم یا غیرمستقیم توسط خود نویسنده یا دیگران به زبان ادب راه یافته‌اند» (راستگو، ۱۳۸۰: ۱۵). در ادامه با تکرار «ما رمیت» و «اذ رمیت» آیه را به صورت «حل» مورد استفاده قرار داده است. «حل در لغت به معنی از هم بازکردن و گشودن و گداختن است و در اصطلاح گرفتن الفاظ آیه‌ای از قرآن مجید یا حدیثی از احادیث یا شعری از اشعار و یا مثلی از امثال در گفتار و نوشتار است، با خارج ساختن عبارت آن از وزن یا صورت اصلی‌اش به‌طور کامل یا ناقص» (حلبی، ۱۳۷۳: ۵۸). بنابراین نویسنده باید با داشتن مهارت و هنر، توانایی تجزیه و تحلیل داشته باشد. از دیدگاه ترامنتیت ژنت این بینامتنی صریح و تعمدی و با ارجاع است. آنجا که می‌گوید: «و اصل این همه که یاد کردیم کتاب خدای است».

ویژگی دیگر، طباق سلب در «ما رمیت اذ رمیت» است که در ساختار متن آن را توضیح داده است. در این متن و نمونه‌های مشابه دیگر که در ادامه خواهد آمد، در باب اسناد فعل به مسندالیه، مدام نفی و اثبات شده است. اسناد فعل و کنش «رمی» در ابتدا از مخاطب آیه (حضرت رسول اکرم) نفی شده (در ما رمیت: تو تیر نینداختی) و سپس به‌طور ضمنی در جمله بعدی، باز به ایشان (اذ رمیت: هنگامی که تیر انداختی) و در ادامه، فعل «رمی» به الله نسبت داده شده است. این سلب و ایجاب پیاپی، سبب شده است که ساخت سلبی و ایجابی این آیه به‌لحاظ بینامتنیت در تمام گزاره‌های متن سرایت کند و بر ساختار متن تأثیر بگذارد. بی‌شک هنرمندی مؤلف در کاربرد زبان سبب شده است تا انتخاب واژگان و مفهوم مدنظر همسو با آیه باشد.

نویسنده برای بیان نفی و اثبات پیوسته از واژگان مترادف و متضاد استفاده کرده است. همین امر سبب ایجاد ساختاری منسجم و به‌هم‌پیوسته شده است و در پایان اشاره می‌کند که «اصل مذهب عرفان این است». همین امر سبب گرایش صوفیه به خوانش باطنی، استعاری و تخیلی از قرآن شده است. تأویل‌هایی از این دست در متون عرفانی سبب گسترش زبان عرفانی و

موجب ارائه مفاهیم و ساختارهای نو زبانی شده است. «و از این معنی بود که حق تعالی گفت: «و ما رمیت اذ رمیت و لکن الله رمی» به «ما رمیت» نفی کردش و به «اذ رمیت» اثبات کردش. یک شیء مثبت و منفی عجب است. معنی چنین باشد که از آنجا که توای تو نه توای و از آنجا که منم تو توای. از آنجا که توای آنگاه تو باشی که یک نفس بر آن خویش زنی، چون اتفاق است که حرکات و فکرات و خطرات بر آن من است نه بر آن تو، قایم به منی نه به خود. تو فانی ای از آنجا که توای، باقی ای از آنجا که منم» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳).

در این نمونه نیز بینامتنیت صریح و تعمدی با ارجاع بیان شده است. در نمونه‌های ذکر شده وجه خبری فعل که میزان قطعیت کلام را بیشتر نشان می‌دهند، بسامد زیادی دارند. نویسنده در بیان مباحث معرفت‌شناسانه از موضع قدرت و چونان گوینده‌ای مسلم سخن می‌گوید. این ویژگی‌های زبانی را می‌توان از شاخصه‌های زبانی - بلاغی ادب تعلیمی به شمار آورد. ویژگی دیگر استفاده از کلمات متضادی است که دارای موسیقی مشترک لفظی هستند و معادل‌های آن در آیه سبب تقویت معنایی و تناسب شده است. گاهی دلالت‌های معنایی که در ساختار آوایی کلمات وجود دارد و نظام آهنگینی که در پی مجاورت این کلمات ایجاد می‌شود، محملی برای تأکید بر مفهوم مورد نظر می‌شود.

همچنین تکرار ضمیرهای شخصی «من»، «تو» و کاربرد نفی و نه برای ضمیر «تو» تأکید معنایی را دوچندان کرده است. «اگر به قدرت متجلی شود چنان بود که محمد را بود علیه السلام که به یک مشت خاک لشکری را هزیمت کرد که (و ما رمیت اذ رمیت و لکن الله رمی)» (رازی، ۱۳۸۹: ۳۲۲).

نجم رازی برای ادای مقصود خویش از آیه‌ها به شیوه‌های مختلفی استفاده می‌کند که بارزترین شکل آن نقل آیه است (اثرپذیری واژگانی) که با مقاصد مختلفی شکل می‌گیرد و در این حال، نخست ترجمه یا مفهوم آیه و سپس متن را می‌آورد یا اینکه نخست آیه و سپس ترجمه یا مفهوم توضیح خود را می‌آورد. این شیوه‌ای است که در سنت نثر فارسی به صورت صنعت تضمین یا اقتباس دیده می‌شود. در دوره‌های نخست نثر فارسی نویسندگان آیه را همراه با ترجمه می‌آوردند. در مورد این آیه نیز همین‌طور است. بیشترین کاربرد نجم رازی از این آیه به صورت نقل مفهومی آیه است و چنانچه با شرح التعرف مقایسه شود، به لحاظ بینامتنی در ادامه آن و یا تکمیل‌کننده همان مفهوم است. گویی وی این مفهوم را در مرصادالعباد به زبانی ادیبانه‌تر و بلیغ‌تر بیان می‌کند. کارکرد بینامتنی این آیه در مرصادالعباد و نمونه‌های دیگر صریح و تعمدی و بی‌ارجاع است. در نمونه‌های یادشده استفاده از آیات قرآن در بینامتنیت آشکار - تعمدی و به صورت استفاده از تضمین است. نویسنده با «که» موصولی آیه را به مفهوم پیشین ربط داده است.

یکی از مصادیق بارز بینامتنی صریح میان مرصادالعباد و شرح التعرف همین مباحث مربوط به توحید افعالی است که با استناد به آیه مدنظر است. هردو مؤلف آیه را برای بیان محتوایی واحد به کار گرفته‌اند.

۲-۳. بینامتنیت پنهان - تعمدی

نکته‌ای که می‌توان در پیوند با بینامتنیت پنهان گفت نظریه «دیگرانگیزش» ژنت است. ژنت یادآور می‌شود که گاهی دگرگونی‌ها، حاصل فرایند «دیگرانگیزش» است. «بدین معنا که نویسنده‌ای دیگر متون را از متن فرهنگی پیش از خود برمی‌گیرد؛ اما آنها را همسو با انگیزه شخصی خودش دگرگون می‌کند. منتقدان پیرو رویکرد بینامتنیت بر این باورند که پس متن گاه ممکن است در متون پسین جولانگاه دگرگونی‌های اساسی شود» (کامیاب، ۱۳۹۶: ۲۳۳). نظر ژرار ژنت در این باره چنین است: «متون می‌توانند بر اثر فرایندهای خودپیرایی، حذف، تقلیل، تشدید و... دگرگون شوند. زیرمتن‌ها می‌توانند متحمل فرایندهای بسط، آرایش و گسترش شوند» (آلن، ۱۳۸۰: ۱۵۶).

بینامتنیت پنهان، بیان‌کننده حضور غیرصریح یک متن در متن دیگر است. به عبارت دیگر، این نوع از بینامتنیت سعی در پنهان کردن مرجع خود دارد که دلایلی فرادبی دارد. «سرقه ادبی» از مهم‌ترین انواع بینامتنیت غیرصریح است. اطلاق سرقه

ادبی به امثال سلمی و نجم‌الدین رازی و دیگر چهره‌های نامی این عرصه، به دلیل تأثیرپذیری غیرصریح صحیح به نظر نمی‌رسد. آنچه درباره آثار اینان صدق می‌کند، حضور غیرمستقیم متنی در متن دیگر است؛ نه سرقت تصاویر، واژه‌ها و مفاهیم! افزون‌بر نکات یادشده، گفتنی است «در آیین مربوط به عرفان اسلامی، معرفت امری اشتراکی است و عارفان با پا گذاشتن در وادی سلوک، متناسب با مراحل طی می‌کنند، با معارف مربوط به آن وادی آشنا می‌شوند. در نتیجه زمانی که تعدادی از عرفا به مکتب فکری مشترکی تعلق داشته باشند، در آثار، افکار و سخنان آنان شباهت‌های قابل توجهی می‌توانیم ببابیم» (مختاری و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۹۳).

این امر به‌ویژه در آثار تعلیمی عارفان نمود بیشتری دارد و نمی‌توان این اشارات غیرصریح را با نام سرقت ادبی عنوان کرد. همچنین ممکن است دو یا چند متن، همگی مطالب خود را از یک متن دیگر که متن مادر است گرفته باشند و در نتیجه بین مطالب، تصاویر و واژگان آنها تشابه وجود داشته باشد و تصور اخذ یکی از دیگری به وجود بیاید. همچنین گاهی مآخذ متون با قطعیت مشخص نیست. درحقیقت چند متن باوجود تقلّم و تأخر زمانی، از مأخذی تأثیر گرفته‌اند که در دسترس پژوهشگران نیست؛ بنابراین بینامتنیت دامنه تأثیرپذیری‌ها را فراتر از نقد منابع پیشین دنبال می‌کند.

ساختارگرایان معتقدند در جریان گفت‌وگوی متن‌ها «مؤلف عناصر ساختار یا نظام بسته ادبی را اخذ می‌کند و آنها را در اثر آرایش می‌دهد و رابطه این اثر با آن نظام را مکتوم نگه می‌دارد؛ درحالی‌که منتقد اثر را اخذ می‌کند و آن را به نظام ارجاع می‌دهد و رابطه بین اثر و نظام را که مؤلف مکتوم نگه داشته است، روشن می‌کند» (آلن، ۱۳۸۵: ۱۴۱). در این مورد از رابطه بینامتنی، بعد از مطالعه شواهد آیه در هر دو متن می‌توان از حضور متن اول در متن دوم سخن گفت؛ با این تفاوت که رازی زبان ادیبانه‌تری را برگزیده است.

«جبار است بدان معنی که همه آن باشد که وی خواهد و کس خواست و را خلاف نتواند کردن و وی آن کند که خواهد. همه مشیت‌ها از پس مشیت وی است و همه مرادها تبع ارادت وی است» (مستملی، ۱۳۶۳: ۳۶).

«پس گفت ایمان را دوست تو من گردانیدم و در دلت من آراستم و کفر و فسون و عصیان بر دلت دشمن من کردم تا بدانی که همه من کردم و آنچه داری از من داری» (همان: ۶۴).

در اینجا به بیان مفهوم اراده و توفیق خداوند در امور انسان پرداخته است. در ژرف‌ساخت متن می‌توان به آیه مدنظر نیز استناد کرد. تناسب واژگان در ایمان، کفر، عصیان و تضاد در دوست / دشمن و کفر / ایمان، جالب توجه است. مؤلف از رهگذر این تناسب‌ها، ابزار بلاغی ایجاد کرده است تا معنی مدنظر خود را به‌شکلی بدیع به مخاطب القا کند.

«و به حقیقت بدانک انسان آینه ذات و صفات حق است. چون آینه صافی گشت، به هر صفت که حضرت برو تجلی کند، بدان صفت درو متجلی شود. هر صفت که از آینه ظاهر شود، تصرف صاحب تجلی بود؛ نه از آن آینه، او را پذیرای عکس آن بیش نیست، چون صافی بود. سرّ خلافت این است که او مظهر و مظهر ذات و صفات خداوندی باشد» (رازی، ۱۳۸۹: ۳۲۲).

با کمی تأمل در ژرف‌ساخت متن، حضور پنهان آیه را می‌توان دریافت. عنصر مشترک در هر دو متن سادگی و روان‌بودن زبان است؛ به‌صورتی‌که سبب شده است زبان مرصعالعباد در اینجا به زبان دوره اول نثر فارسی نزدیک باشد؛ اما در آن، جملات مرکب بیشتر دیده می‌شود؛ درحالی‌که بیشتر جملات مستملی، کوتاه و ساده‌اند و با واو عطف به یکدیگر متصل شده‌اند. نکته جالب این است که هر دو مؤلف با توضیح تکرارگونه جملات، سخن خود را مؤکد کرده‌اند تا بر یگانگی اراده خداوند تأکید کنند:

شرح‌التعرف: «جبار است بدان معنی که همه آن باشد که وی خواهد... و وی آن کند که خواهد».

مرصعالعباد: «چون آینه صافی گشت، به هر صفت که حضرت برو تجلی کند، بدان صفت درو متجلی شود. هر صفت که از آینه ظاهر شود، تصرف صاحب تجلی بود».

نکته دیگر این است که در هردو متن تکرار واژگان و افعال به چشم می‌خورد؛ چنانکه در شرح التعرف در نمونه اول فعل «خواستن» و واژه «مشیت» تکرار شده است و در نمونه دوم به جز ضمیر «من» که از جهت حصر و قصر فعل برای خداوند است، عبارت «من کردم» دوبار تکرار شده که تأکید بسیار زیادی بر فاعلیت یگانه خداوند است. تکرار واژگان در نمونه مرصاد العباد بیشتر است؛ چنانکه واژه «آینه» چهار بار تکرار شده است. همچنین واژه «صفت» سه بار و کلمات «تجلی» و «صافی» هرکدام دوبار آمده است. به جز این، واژگان هم‌تبار و هم‌جنس همچون «تجلی» و «متجلی»، «مُظَهَّر» و «مُظَهَّر»، «صفت» و «صفات» نیز در این پاره متن دیده می‌شود. این تکرارها رابطه بینامتنی پنهانی با ساخت آیه ۱۷ سوره انفال دارد. چون در آیه نیز فعل «رمی» (انداختن)، سه بار تکرار شده است و بر یگانگی فعل خدا تأکید شده است.

در متن مرصاد العباد، چنان‌که گفتیم، علاوه بر تکرارها از جناس‌ها و هم‌ساختی‌های لفظی نیز بهره برده است که نمونه آن در سطور بالا نقل شد؛ همچنین میان «صافی» و «صفات» نیز هم‌ساختی یا نوعی جناس وجود دارد. این موارد تنها زمانی ارزش موسیقایی و ادبی پیدا می‌کنند که مجموعاً در کنار هم در نظر گرفته شوند؛ در غیر این صورت، وجود دو یا سه تکرار یا هم‌ساختی واجی در متن منثور برجستگی خاصی ندارد؛ اما وقتی مجموعه‌ای از این عناصر مکرر و متجانس در یک بند به کار رفته باشد، سبب خوش‌آهنگی و تأکید در کلام می‌شود. از این نظر متن مرصاد العباد به نسبت متن شرح التعرف، موسیقی و برجستگی ادبی بیشتری دارد. در نمونه‌های یادشده بینامتنیت غیرصریح به کار رفته است. هر دو متن مفهوم آیه را با ظرافت و هنرمندی به کار برده‌اند.

۳-۳. بینامتنیت ضمنی

در این نوع از بینامتنیت «مؤلف متن دوم قصد پنهان‌کاری بینامتن خود را ندارد و به همین دلیل، نشانه‌هایی را به کار می‌برد که با این نشانه‌ها می‌توان بینامتن را تشخیص داد و حتی مرجع آن را نیز شناخت. این عمل هیچ‌گاه به صورت صریح، انجام نمی‌گیرد و به دلایلی و بیشتر به دلایل ادبی، به اشارات ضمنی بسنده می‌شود؛ بنابراین بینامتنیت ضمنی، نه همانند بینامتنیت صریح مرجع خود را اعلام می‌کند و نه همانند بینامتنیت غیرصریح سعی در پنهان‌کاری دارد؛ به همین دلیل، در این نوع بینامتنیت، مخاطبان خاصی که نسبت به متن اول آگاهی دارند متوجه بینامتن می‌شوند. مهم‌ترین اشکال این نوع بینامتن کنایات، اشارات، تلمیحات و... است» (Genette, 1997: 8). ژنت در این خصوص می‌گوید: «بینامتنیت در کمترین شکل صریح و لفظی‌اش، کنایه است؛ یعنی گفته‌ای که نیاز به ذکاوت فراوانی دارد تا ارتباط میان آن و متن دیگری که ضرورتاً بخش‌هایی را به آن بازمی‌گرداند، دریافت شود» (همان).

بینامتنیت ضمنی با صنایعی چون: تلمیح، ارسال المثل، تصویرآفرینی و اثرپذیری، مانند کنایه، وام‌گیری، ترجمه، اقتباس و بازآفرینی منطبق می‌شود. در شرح التعرف و مرصاد العباد بیشترین گونه بینامتنیت ضمنی در ارتباط با آیه و ارتباط دو متن با یکدیگر، بینامتنیت تصویرآفرینی، تمثیل و تلمیح است.

«تا سر با نفس است به حق نرسد. چو از نفس جدا گردد به حق رسد تا رامی اندر قوس عمل نکند، قوس و سهم از فعل و عمل عاجزند. به قوت غیر کار کنند. تا توفیق حق عزوجل نباشد، نه از نفس خدمت آید و نه از دل محبت» (مستملی، ۱۳۶۳: ۶۳۲).

استفاده از واژگان رامی، قوس و سهم نشانه تلمیح به آیه (ما رمیت اذ رمیت ولكن الله رمی) است. اثرپذیری از آیه به صورت «حل» است. به عبارت دیگر «رامی، قوس و سهم» نشانه‌ای قرآنی است که با مدلول خویش سبب ایجاد پیوند میان این متن با آیه ۱۷ سوره انفال شده است.

درباره تشبیه عمل خداوند به رامی، گفتنی است، بهترین نوع تضمین آن است که تضمین‌کننده، در کلامش نکته‌ای تازه مانند تشبیه اضافه کند و الفاکنده معنی جدیدی باشد. درواقع مستملی برای پروردن معنی توفیق الهی از تشبیه تمثیل سود

جسته و بدین صورت، مفهوم مورد نظر خود را پروراند است. همین تشبیه تیر و کمان و تیر انداختن، در *مرصاد العباد* نیز به کار رفته است. در این کتاب نجم رازی خواست و اراده سالک را در برابر خواست و اراده خداوند فانی می‌داند و حرکت در راه سلوک را تنها با اراده خدا ممکن می‌داند. از این رو اندیشه توحید افعالی در نظام سلوکی با تمثیل تیر انداختن پیوند می‌یابد؛ اما این بار سوئیۀ دیگر قضیه مطرح می‌شود. بدین صورت که در طریق خدا جدّ و جهت و اراده هیچ کس اثر ندارد، بنابراین عمل تیراندازی این بار با جدّ و جهد و اراده بشری مطرح می‌شود و البته نتیجه‌ای نمی‌یابد.

«و اگر هزار بار خطاب می‌رسد که ای بنده چه خواهی؟ گوید بنده را خواست نباشد، زیرا که خواست روی در هستی دارد و ما در نیستی می‌زنیم، این راه پشتاپشت افتد و اگر هزار سال برین آستانه ناملتفت بماند باید که ملول نگردد، و روی ازین درگاه نتابد... جملگی انبیا و اولیا درین مقام عاجز و متحیر شدند، که ازینجا به قدم انسانیت راه نمی‌شاید سپرد، و به بازوی رجولیت گوی نمی‌توان برد... درین مقام هر تیر جدّ که در جعبه جهد بود انداخته شد و هیچ بر نشانه قبول نیامد» (نجم رازی، ۱۳۸۲: ۲۲۱-۲۲۲).

گاهی بینامتنی ضمنی محملی است که هنرمند با آن به بیان غیر مستقیم و کنایه اندیشه و پیام خود مبادرت می‌کند تا تأثیر کلام و زیبایی آن را مضاعف سازد. در این نمونه‌ها از میان وجوه صورخیال از تشبیه استفاده شده است. «اضافه تشبیهی مهم‌ترین روش تصویرسازی با آیات و احادیث است» (پورنامداریان و رستاد، ۱۳۹۲: ۲۲). در متن نجم رازی نیز تشبیه «تیر جدّ» و «جعبه جهد» و «نشانه قبول» همه از نوع اضافه تشبیهی است. همچنین «بازوی رجولیت» و «قدم انسانیت» اضافه استعاره است که با ابزار بیانی تشخیص، سبب انسان‌انگاری مفاهیم مجرد شده است.

نکته مهم این است که در مباحث تعلیمی و عرفانی استفاده از صورت‌های تمثیلی و تشبیهی با سه هدف به کار می‌رود: گاهی برای بیان محتوای تجربه عرفانی است و به نوعی زبان بیان معارف است که جز با این زبان نمی‌توان معارف را بیان کرد. این همان زبان اشارت صوفیان است (ر.ک. نوپا، ۱۳۷۳: ۵)؛ و گاهی نیز برای تقویت مفهوم در ذهن مخاطب است. در این حال صوفیان برای فهم آسان‌تر مفاهیم پیچیده عرفانی از تمثیل استفاده می‌کنند تا مستمعان تعالیم آنان را آسان‌تر دریابند؛ اما صورت دیگری وجود دارد که در آن کاربرد زبان مجازی و تشبیهات، برای زیبایی آفرینی و برجسته‌سازی ادبی متن است. در این حالت نیز جنبه تعلیمی و معرفتی به کلی نادیده گرفته نمی‌شود؛ ولی جهات ادبی و هنری زبان نیز بسیار مورد توجه است. این همان صورتی است که فولادی آن را «وجه پنداری تخیلات شاعرانه» می‌داند (فولادی، ۱۳۸۹: ۱۵۲).

در اضافه‌های تشبیهی و استعاره متن *مرصاد العباد* به نسبت ساخت تمثیلی متن شرح *التعرف*، وجه پنداری و شاعرانه بارزتر است؛ زیرا تمثیل از ویژگی‌های اساسی متون دینی است؛ ولی اضافه تشبیهی و استعاره جنبه ادبی و برجسته‌سازی هنری دارد و خاص متون ادبی است. تمثیل تیر انداختن و ندیدن فعل خود، با واژه «رمی» که در آیه ۱۷ سوره انفال آمده است، مستملی بخاری را به یاد «رمی جمرات» در مراسم حج می‌اندازد. او در تأویل این عمل شرعی، انداختن سنگ را همچون انداختن تیر با نفی فاعلیت رامی می‌بیند و رامی حقیقی را خدا می‌داند:

«و هرکه در دوستی متحقق شود جز دوست کس را نبیند و چون تنها او را دید جز با او انبساط کردن روی نیست و نیز حج را رمی جمار است و آن رمی جمار تبرا کردن است از آنچه دارد و انداختن است آن را که با اوست و عارف را جز انداختن فعل خویش و نادیدن که مرا فعل است و از خلق تبراکردن جز این روی نیست» (مستملی بخاری، ج ۳: ۱۰۹۲).

در این نمونه نیز فعل «انداختن» و واژه «فعل» دوبار تکرار شده است. درست مشابه ساخت آیه ۱۷ سوره انفال که در آن فعل «رمی» (انداختن) تکرار شده است و از این نظر میان دو متن شباهت صوری و واژگانی وجود دارد. این شباهت به دلیل همراه شدن مفهوم توحید افعالی و ندیدن فعل رامی با واژه «رمی» تلمیحی به آیه ۱۷ سوره انفال دارد و از این جهت از فروغ بینامتنیت ضمنی است.

مؤلف با تأویل احکام آن را چون عملی تمثیلی و نمادین در نظر گرفته است. این تأویلات برآمده از دریافتی عرفانی است

و حرکت متن در گرو برداشتی تأویلی از اختیار و قدرت پروردگار است. تأویل صوفیان از قرآن و مأثورات و منابع دینی که به صورت ساخت‌های تمثیلی یا نمادین بروز می‌یابد، حاصل تجارب روحانی ایشان است. در دیدگاه صوفیان معنی از تلاقی نور باطن با نصّ مقدس قرآن و حقیقت شریعت، حاصل می‌شود. «از این تلاقی تجربه و نصّ درعین حال زبانی پدید می‌آید که همان زبان عرفانی است» (نویا، ۱۳۷۳: ۱۸۰).

پل نویا در بررسی زبان تمثیلی صوفیان در تأویلات قرآنی ایشان به جنبه بینامتنی آن نیز توجه دارد: «تمثیل‌ها توصیفاتی است که صوفی از طریق آنها می‌کوشد تا به عناصر روحی تجربه‌ای که در آن زیسته و از آن درگذشته است، هیئتی ملموس ببخشد؛ این تجربه از آن خود اوست؛ ولی ممکن است از آن دیگران نیز باشد و این معنی خارجیت تمثیل را نسبت به تجربه بیشتر نشان می‌دهد» (همان: ۲۶۷).

درحقیقت پیوستگی زبان تمثیلی با تجربه عرفانی خود عارف و تجارب دیگر، همراه با پیوند زبان عارف با زبان عرفانی صوفیان دیگر دو جنبه بینامتنی را از نظر زبان و اندیشه نشان می‌دهد. همان‌طور که در تحلیل زبان این دو اثر، توجه به صناعات ادبی در تفسیر و استناد به آیه مورد بررسی اهمیت دارد، توجه به ژرف‌ساخت تأویلی آن نیز مهم است. به عبارت دیگر، در این نمونه‌ها، تشخص زبان عرفان پیش از آنکه و امدار صناعات ادبی موجود در متن باشد، وابسته به ساخت‌های تأویلی موجود در ژرف‌ساخت متن است. البته درباب ارتباط ساخت‌های تأویلی و تمثیلی و نمادین با تجارب صوفیانه نیز برخی آنها را چندان از یکدیگر انفکاک‌پذیر نمی‌دانند. از نظر شفیع کدکنی زبان وسیله کشف عوالم روحی و تجارب صوفیانه است (ر.ک. شفیع کدکنی، ۱۳۹۲: ۱۵۱). این زبان تا حد زیادی آمیخته با تخیل، رمز و چندمعنایی است و دلالت‌های این عناصر از محتوای تجربه و اندیشه به‌طور کامل منفک نیستند (همان: ۱۷۴).

هر دو اثر مطالعه‌شده در این جستار، از نظر موضوع در زمره ژانر تعلیمی قرار دارند که زبان و بلاغت آن نیز در خدمت همین نوع ادبی و متناسب با آن است. این همان بحث مقتضای حال و مقام است که اصل بلاغت به شمار می‌رود. خلاقیت این دو نویسنده در به‌کاربردن به‌موقع متون پیشین و استفاده از صنعت تلمیح باعث شده است که پیوندی بدیع و مبتکرانه میان متن پیشین و حاضر ایجاد شود. پیوندی که مخاطب را اقناع می‌کند و جلوه هنری خاصی به روش بینامتنی این متون می‌دهد. البته متن *مرصاد العباد*، بیش از متن *شرح التعرف* به برجسته‌سازی‌های ادبی و تصویرسازی‌های شاعرانه توجه دارد.

۴. اقسام روابط بینامتنی در دو متن شرح التعرف و مرصاد العباد

رابطه بینامتنی در دو اثر را می‌توان این صورت تقسیم‌بندی کرد:

الف. موضوعات مشترک: در هر دو متن، مؤلفان به موضوعات مشترکی درباره توحید افعالی و فنای اراده و خواست بنده در برابر اراده خداوند پرداخته‌اند که زیرساخت آنها قابل استناد به آیه ۱۷ سوره انفال است. اشتراکات موضوعی که در ارتباط با آیه ۱۷ سوره انفال در این متون دیده می‌شود، به برخی ویژگی‌های مشترک انجامیده است. ویژگی‌هایی که سبب می‌شود سبک آنها نیز تاحدودی به هم نزدیک باشد؛ اما از سویی دیگر، هر متن به واسطه برخی ویژگی‌های دوره که در آنها مشاهده می‌شود، سبکی متفاوت از آثار دیگر را به خود اختصاص می‌دهد.

ب. اشتراک در آیات و احادیث: استفاده از مفاهیم دینی و آیات و احادیث در نثر فارسی سابقه‌ای دیرین دارد. عارفان و صوفیه به سبب جوّ حاکم بر جامعه و دورماندن از تکفیرشدن از سوی متشرعان، خطابه‌ها و متون خود را با استناد به آیات و احادیث تألیف می‌کردند. هرچند این دو اثر مبنای کارشان توجه به قرآن و آیات است. متون عرفانی مبانی تفسیری خود از آیات قرآن را در سه حوزه هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و زبان‌شناختی استوار می‌کنند و با معرفت‌کشی می‌کوشند تا هر آیه‌ای از قرآن کریم را براساس معانی متعدد نهفته در آن تأویل کنند. بر این اساس، متون عرفانی مدلول‌های فراوان و

گسترده‌ای را از آیات قرآن کریم به نمایش گذاشته‌اند و هرگز خود را در محدودیت‌هایی نظیر معنای دایره‌المعارفی، تاریخی و حدیثی، در فهم از آیات قرآن محصور نکرده‌اند و براساس اجتهاد خودشان برای آیات قرآن، چه از حیث مفهوم و چه از حیث مصداق، چشم‌اندازهای معرفتی خلق کرده‌اند؛

ج. ساختارهای زبانی و ادبی مشترک: باتوجه‌به تعلق هردو مؤلف به حوزه تصوف و تعلیمی‌بودن نثر آنها و نیز اثرپذیری آنان از آیه مورد بحث، واژگان مشترکی، همچون «فعل» خدا و فعل بنده، «نیستی» و «فنا» و «رمی» و «تیر انداختن» و... و نیز ساخت‌های بلاغی مشترکی همچون، تمثیل و تشبیه و تکرار افعال و واژگان در هردو متن دیده می‌شود. شایان ذکر است که براساس مقتضیات سبکی عصر هرکدام از مؤلفان، سبک زبانی و ادبی دو اثر با هم تفاوت‌هایی نیز دارد.

«مذهب ما آن است که خیر و شر و کفر و ایمان و طاعت و معصیت همه به علم خدای است و به خواست وی و به قضا و قدر وی. باز مذهب معتزله آن است که آنچه خیر است، به علم وی است و مشیت و قضا و تقدیر وی و آنچه شر است به علم وی است و لکن نه به مشیت وی و قضا و قدر موافق علم است. هرچه خدای تعالی داند که باشد، خواهد که باشد قضا کند که باشد و هرچه قضا کند تقدیر کند» (مستملی، ۱۳۶۳: ۴۱۰).

«و زراع به حقیقت خود را ندانند، حضرت خداوندی را دانند که (أنتم تزرعونه ام نحن الزارعون) چون دست و پای و بینایی و شنوایی و قوت و قدرت جمله از حضرت عزت است تا مزارع تخم تواند انداخت، یا غرس تواند نشاند و آنگه در تخم هیچ تصرف نتواند کرد تا حضرت خداوندی به کمال قدرت تخم را در زمین از یکدیگر بشکافد و سبزه بیرون آورد و به تدریج تخم را در زمین نیست کند، بعد از آن به روزگار، بر سر شاخ دیگر باره هست کند، یکی را صد تا هفتصد و اضعاف آن. پس درحقیقت زراع حضرت خداوندی بوده است. ارزاق بندگان را در زوایای زمین او پنهان کرده است... پس مزارع باید که خود را به نیابت بر کار کرده حق داند و زراع و رزاق حقیقی او را شناسد» (رازی، ۱۳۸۹: ۵۲۰).

هر دو مؤلف درصدد بیان یک مفهومند؛ اما مستملی باتوجه‌به ویژگی‌های نثر فارسی، دوره اول زبانی ساده را برگزیده و رازی چون در عصر و دوره رواج نثر فارسی فنی بوده، باوجود سادگی بیان از ویژگی‌های سبکی زمان خود بی‌تأثیر نمانده است. با وجود این، هر جا به بیان مفهوم آیه ۱۷ سوره انفال می‌رسد، زبان وی به دوره اول نزدیک‌تر است.

نتیجه

براساس نظریه ژنت، رابطه و گفت‌وگوی بین متن‌ها امری اجتناب‌ناپذیر است. این رابطه در متن‌های عرفانی، به‌دلیل ویژگی‌های خاصی که دارند، بیش از متون دیگر مشهود است. رابطه بینامتنی متن شرح‌التعرف و مرصاد‌العباد در استناد به آیه ۱۷ سوره انفال، برمبنای نظریه ژنت، شامل هر سه گونه صریح، غیرصریح، و ضمنی است. همچنین باتوجه‌به ویژگی‌های ساختاری، هم در شکل و هم در محتوا و تفکر حاکم بر این نمونه‌ها رابطه بینامتنی وجود دارد. این رابطه در شکل به شیوه انتخاب واژگان، عبارت‌ها و ترکیبات و تلمیح به آیه است. از نظر محتوا هردو متن به سبب تعلیمی‌بودنشان در سیر تحول معنایی در حرکتند و سبب ایجاد افق معنایی مشترک در ارتباط با تأویل این آیه شده‌اند. در نمونه‌های بررسی‌شده، از نظر ادبی، مهم‌ترین شکل کاربرد آیه، **بینامتنیت ضمنی** است. در این‌گونه تأثیرپذیری، جنبه‌های مختلف بلاغی چشمگیر است و صورت‌های تمثیل، تلمیح و تصویرآفرینی مشاهده می‌شود. فکر غالب بر نمونه‌های هردو متن از آیه ۱۷ سوره انفال گرفته شده است و آن را با بیانی ادبی آمیخته‌اند و با انواع آرایه‌ها و صنایع لفظی و معنوی آراسته کرده‌اند. کارکردهای بلاغی این دو متن در رابطه با مفهوم این آیه، از نظر میزان وضوح و خفا، بسیار واضح و به دور از هرگونه ابهام است و به‌صورت تأویل استفاده شده است. هردو اثر برای بیان مفاهیم مرتبط با آیه مدنظر، زبانی ساده را برگزیده‌اند. شرح‌التعرف بنا به ویژگی‌های زبانی و سبکی نثر دوره اول نگارش یافته است. درواقع زبان این اثر نتیجه شیوه و روش عصر خود است؛ اما مرصاد‌العباد

باوجود آنکه در دوره دوم سبک‌شناسی قرار دارد و اولین اثر عرفانی به زبان فنی است، در تأویل و خوانش از این آیه، زبانی ساده و شبیه به دوره اول را برگزیده است. همین امر باعث می‌شود بیان مفاهیم مشترک از این آیه در هر دو اثر، زبانی نزدیک به هم داشته باشد؛ اما در *مرصادالعباد*، برجستگی موسیقایی و زبان شاعرانه پنداری و ادبی بیشتر جلوه یافته است. یافتن رابطه معنایی میان متن‌های خویشاوند میزان تعامل آنها را مشخص می‌کند. از این طریق می‌توان به آنچه در آنها مشترک است و آنچه حاصل نوآوری خود مؤلف است، پی برد.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. آلن، گراهام (۱۳۸۰). *بینامتنیت*، ترجمه پیام یزدانجو، ویراست دوم، تهران: نشر مرکز.
۲. احمدی، بابک (۱۳۷۰/۱۳۸۶). *ساختار و تأویل متن*، چاپ سوم، تهران: نشر مرکز.
۳. بهار، محمد تقی (۱۳۷۷). *سبک‌شناسی*، جلد ۱، تهران: امیرکبیر.
۴. چندلر، دانیل (۱۳۸۶). *مبانی نشانه‌شناسی؛ ترجمه مهدی پارسا*، تهران: انتشارات سوره مهر.
۵. حلبی، علی اصغر (۱۳۷۳). *تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی*، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه پیام نور.
۶. رازی، نجم‌الدین (۱۳۸۹). *مرصادالعباد*، به اهتمام محمدامین ریاحی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. راستگو، سید محمد (۱۳۸۰). *تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی*، ج ۲، تهران: سمت.
۸. شفیع‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). *زبان شعر در نثر صوفیه*، تهران: سخن.
۹. شمیسا، سیروس (۱۳۸۷). *سبک‌شناسی نثر*، ج ۱۲، تهران: میترا.
۹. علوی‌مقدم، مهیار (۱۳۷۷). *نظریه‌های نقد ادبی معاصر (ساختارگرایی - صورتگرایی)*. سازمان سمت (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها).
۱۰. فولادی، علیرضا (۱۳۸۹). *زبان عرفان*، تهران: سخن با همکاری انتشارات فراگفت (قم).
۱۱. مستملی بخاری، اسماعیل (۱۳۶۳). *شرح التعرف لمذهب التصوف*، محقق و مصحح: محمد روشن، تهران: اساطیر.
۱۲. نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۰). *درآمدی بر بینامتنیت*؛ تهران: سخن.
۱۳. نوپا، پل (۱۳۷۳). *تفسیر قرآنی و زبان عرفانی*، ترجمه اسماعیل سعادت، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

ب) مقاله

۱۴. اجیه، تقی و آقاخانی، نفیسه (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی متن *مصباح الهدایه* کاشانی با *نهج البلاغه*، برپایه نظریه بینامتنیت ژنت»، فصلنامه *متن‌پژوهی ادب فارسی*، سال ۵۴، شماره ۴۰، صص ۱۳۳-۱۴۲.
۱۵. پورنامداریان، تقی و رستاد، الهام (۱۳۹۲). «بررسی و تحلیل کاربرد آیات و احادیث در شرح شطحیات روزبهان بقلی»، فصلنامه *متن‌پژوهی ادبی*، شماره ۵۸، صص ۷-۲۸.
۱۶. خدابخشی، الهام؛ محمودی، مریم و داوری، پرینا (۱۳۹۸). «بینامتنیت قرآنی در *طرب المجالس* براساس نظریه ژرار ژنت»، *پژوهش‌های ادبی-قرآنی*، سال ۷، شماره ۲۶، صص ۱۱۹-۱۳۸.
۱۷. سلامت‌باویل، لطیفه (۱۳۹۷). «بینامتنیت آیات و احادیث در غزلیات شمس»، *پژوهش دینی*، شماره ۳۶، صص ۳۳-۶۱.
۱۸. صباغی، علی (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی سه‌گانه بینامتنیت ژنت و بخش‌هایی از نظریه بلاغت اسلامی»، *پژوهش‌های ادبی*، شماره ۳۸، صص ۵۹-۷۲.
۱۹. قنبری عبدالملکی، رضا (۱۳۹۱). «مفهوم بینامتنیت در منابع بلاغت فارسی، مطالعه تطبیقی»، *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*، سال ۳، شماره ۹، صص ۱۶۱-۱۸۰.

۲۰. کامیاب، مرجان و محمدی، سمیه (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی انواع بینامتنیت ژنت با نظریه بلاغت اسلامی در نثقه‌المصدر زیدری نسوی»، فصلنامه اندیشه‌های ادبی، شماره ۳۱، صص ۲۱۷-۲۴۲.
۲۱. محرمی، رامین و کریمی یونجالی، ثریا (۱۳۹۷). «بررسی بینامتنی سیمای دنیا در اشعار خاقانی و نهج البلاغه»، پژوهش‌های نهج البلاغه، سال ۱۷، شماره ۵۹، صص ۴۳-۶۴.
۲۲. مختاری، مسروره؛ مباشری، محبوبه و سرامی، قدمعلی. (۱۳۹۳). «رابطه بینامتنیت میان سوانح‌العشاق و عبهرالعاشقین»، نشریه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، دوره ۱۰، شماره ۳۶، صص ۲۸۵-۳۱۶.
۲۳. نامورمطلق، بهمن (۱۳۸۶). «ترامتنیت: مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها»، پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۵۶، صص ۸۳-۹۸.
۲۴. نفیسی، شادی؛ افسردیر، حسین (۱۳۹۷). «کارکرد تفسیری بینامتنیت نهج البلاغه با قرآن براساس نظریه ژنت»، پژوهشنامه نهج البلاغه، سال ۶، شماره ۲۳، صص ۹۳-۱۱۲.
۲۵. یلمه‌ها، احمدرضا و رجیبی، مسلم (۱۳۹۶). «تجلی آیات الهی در اشعار سنایی براساس بینامتنیت ژرار ژنت»، پژوهش‌های ادبی - قرآنی، سال ۵، ش ۲، صص ۳۷-۵۷.

ج) منابع لاتین

26. Genette, Gerard. (1997). *Palimpsests: Literature in Second Degree*. Translated by: Channa Newman and Calude Doubinsky. University of Nebraska Press. Lincoln.